

УДК 316.346.32

Т.В. Бондар

Український інститут соціальних досліджень Олександра Яременка

СТИЛЬ ВЗАЄМИН МІЖ ПІДЛІТКАМИ ТА БАТЬКАМИ

У статті за результатами дослідження, проведеного в Україні в межах Міжнародного дослідження ВООЗ “Health Behaviour in School-Aged Children” (“HBSC”), аналізується вплив сімейного кола на сучасного підлітка, взаєморозуміння з батьками.

Ключові слова: підліток, стиль життя підлітків, молодіжні субкультури, сімейні практики виховання.

Незважаючи на притаманне підліткам прагнення до емансипації від батьків і батьківського впливу як одну з найбільш характерних особливостей підліткового віку, саме сім'я, за умов майже цілковитої матеріальної залежності підростаючого покоління від батьків, відіграє головну роль у життєзабезпеченні своїх нащадків. Не менш важливою є соціалізуюча функція сім'ї, спрямованість і ефективність виконання якої визначає всі найбільш суттєві риси особистості, що формується, у тому числі й вибір стилю життя.

У прагненні з'ясувати особливості життєдіяльності підлітка в сімейному колі зосередимо увагу на аналізі стилю взаємин між дітьми та батьками, стилю виховання, який практикують батько та мати. Ця група факторів може допомогти зрозуміти: чому саме одні підлітки тяжіють до вибору соціально схвальних, а інші – до девіантних форм поведінки.

Центральне місце, яке продовжує посідати батьківська сім'я в життєвому світі підлітків, обумовлено різноманітністю її ролей та функцій, засобів впливу на особистість, життєві стратегії якої не визначені ще остаточно, на її світогляд, форми поведінки.

Вважається, що батьки справляють вплив на своїх дітей кількома шляхами:

- по-перше, батьки виступають як рольові моделі, чию поведінку підлітки спостерігають та імітують;
- по-друге, батьківські стилі та система виховання дитини справляють значний вплив на соціальний та емоційний розвиток підлітка;
- по-третє, батьки передають свої цінності та моральні норми дітям. Це ж стосується і загальної системи вірувань, поведінки, прийнятної в межах сімейних цінностей;

➤ по-четверте, батьки є важливим джерелом інформації з цілого ряду тем і проблем [1, с. 144].

Найбільш ефективно вплив старших на формування підростаючого покоління може здійснюватися у процесі спільної діяльності. І чим більш регулярно та різноманітною вона буде за своїм змістом, тим більше є підстав сподіватися, що спосіб життя батьків, їх інтереси, цінності тощо успадкують їхні нащадки.

Саме з цих позицій аналізується одержана емпірична інформація¹ щодо справ, якими члени родини займаються спільно (табл. 1).

Таблиця 1

Перелік справ, якими члени родини займаються спільно, %

	Щодня	Майже щодня	Приблизно раз на тиждень	Рідше	Ніколи	Середнє значення*	Ранг
Їмо разом	61	22	8	7	2	1,66	1
Дивимося разом телевизор і (чи) відео	42	38	12	6	2	1,88	2
Обговорюємо спільно проблеми, новини	25,5	31	14	19	10,5	2,58	3
Відвідуємо друзів чи родичів	6	13	44	33	4	3,15	4
Гуляємо разом	6	15	25	36	18	3,44	5
Відвідуємо місця розваг	4	8	24	47	17	3,66	6
Спільні ігри у квартирі (будинку)	6	12	18	33	31	3,72	7
Разом займаємося спортом	6	9	9	26	50	4,06	8

* 1 бал – максимальна регулярність занять, 5 балів – їх відсутність.

При інтерпретації наведених даних враховано, що деякі з перелічених занять, поза сумнівом, не можуть бути щоденними. Тому до усталених повсякденних практик відносимо ті з них, які присутні в тижневому бюджеті часу, тобто мають більш-менш регулярний характер. До таких перш за все можуть бути віднесені сімейні трапези та спільний перегляд телепрограм. Цими видами діяльності щодня або майже щодня охоплені більше 80% наших респондентів. Досить поширеним та інтенсивним є сімейне спілкування (обговорення новин, проблем, що виникають у членів родини, присутнє в тижневому бюджеті часу у 70% опитаних), а також

¹ Здійснено в рамках Міжнародного дослідження ВООЗ “Health Behaviour in School-Aged Children” (“HBSC”) (керівник проекту в Україні – О. М. Балакірева), яке було проведено у 2006 р. Українським інститутом соціальних досліджень імені Олександра Яременка. Усього було опитано 6535 учнів віком 11, 13, 15 років. Опитування проводилося в 6, 8, 10-х класах, а також серед студентів I курсів навчальних закладів I–III рівнів акредитації на базі 9-річної освіти. Стандартні відхилення при достовірних 95 відсотках і співвідношенні змінних від 0,1 : 0,9 до 0,5 : 0,5 становлять 1,10 – 1,83 відсотка. Процедура збору інформації – анкетування (шляхом самозаповнення формалізованого запитальника) в навчальній аудиторії. Загальноукраїнська вибірка для кожної вікової підгрупи – випадкова, стратифікована за типами навчальних закладів та типом поселення (місто – село). Автор входить до складу дослідницької групи реалізації проекту в Україні.

відвідання друзів та родичів (63%). Менш поширеною є сімейна традиція спільних прогулянок (46%), відвідування місць розваг та спільних ігор вдома (по 36%), заняття спортом дітей разом з батьками (24%)².

Усі перелічені види діяльності можуть бути кваліфіковані як повсякденні сімейні практики, що мають певною мірою різну поширеність у різних вікових групах. Чим дорослішою стає молода людина, тим менш її пов'язують з батьками спільні домашні ігри (зменшення з 42% у молодшій віковій групі до 21% у старшій), прогулянки (з 58% до 34% відповідно), відвідання місць розваг (з 48% до 21%). Майже не змінюється з дорослішанням регулярність та поширеність спільного проведення часу перед телевізором та відвідування друзів та родичів. У той же час зростає „навантаженість” такої сімейної практики, як спілкування між дітьми та дорослими. Якщо щодня та майже щодня спільно обговорюють з батьками виникаючі проблеми та новини 54% представників молодшої та середньої вікової групи підлітків, то серед старших підлітків цей показник сягає 63%. Тільки 16% із них зазначили, що така ситуація в їхній родині створюється досить рідко, а 6% вказали, що ніколи не спілкуються з батьками на хвилюючі їх теми.

Вважається, що існують три основних типи взаємин, які певним чином впливають на мотиви спілкування дорослих і підлітків. По-перше, це взаємини, які спираються на офіційно зафіксовані права та обов'язки дорослих і дітей („регламентоване спілкування”). По-друге, взаємини, які будуються на потребі розуміти один одного, на прагненні до емоційного контакту і допомоги іншому („нерегламентоване або довірливе спілкування”). По-третє, взаємини, які виникають при відсутності прихильності один до одного або байдужості [2, с. 170].

Останній тип взаємин визначається як „неорганізоване, випадкове спілкування”, що, на нашу думку, не досить вдало характеризує його сутність. Йдеться, скоріше, про вимушені взаємини, які викликають стан фрустрації, оскільки не відповідають внутрішній потребі в них як однієї, так і іншої сторони. Зрозуміло, що такий тип взаємин, як і регламентований їх тип, перешкоджають розвитку у підлітка потреби в спілкуванні з дорослими, спонукають його до пошуку відповідей на хвилюючі питання в колі однолітків. Навпаки, довірливий тип взаємин з батьками не тільки сприяє встановленню глибоких емоційних та духовних родинних зв'язків, а й зміцнює батьківський авторитет, розширює можливості впливу дорослих на свідомість та поведінку підлітка.

Усе сказане робить логічним наше звернення до аналізу характеру взаємин між українськими підлітками та їхніми батьками. Вони визначалися на підставі таких емпіричних індикаторів (табл. 2):

- оцінка респондентами любові, розуміння та допомоги з боку батьків;
- оцінка складності спілкування з батьками на хвилюючі теми.

² У цьому і наведених нижче випадках надається сума відповідей: „щодня”, „майже щодня”, „приблизно раз на тиждень”.

Таблиця 2

Свівідношення респондентів, які вважають, що майже завжди відчувають любов, розуміння та допомогу з боку батьків, %

Майже завжди відчувають...		11 років	13 років	15 років	Серед усіх
любов	матері	94	94	91	93
	батька	80	78	70	76
допомогу в міру необхідності	матері	74	74	73	73,5
	батька	49	48	45	47
розуміння проблем дитини	матері	70	63	56	63
	батька	45	39	34	39
прагнення поліпшити погане самопочуття дитини	матері	75	67	58	67
	батька	53	45	33	44

Їх аналіз виявляє досить сталі тенденції. По-перше, не можна не звернути увагу, що за всіма переліченими показниками ставлення матерів до своїх дітей є суттєво більш теплими та турботливими, ніж ставлення батьків. Це стосується й розуміння проблем дитини, й прагнення допомоги, підтримати її в разі необхідності, і навіть впевненості в тому, що мати/батько їх люблять.

По-друге, спостерігається зменшення позитивних оцінок ставлення батьків до своєї дитини (у сприйнятті останніми) з подорослішанням. Особливо це стосується такого показника, як розуміння проблем дитини (стосовно матері з 70% у молодшій віковій групі до 56% – у старшій; стосовно батька – із 45% до 34% відповідно).

Можна припустити, що останній факт безпосередньо пов'язаний зі ступенем розвитку довірливого спілкування в родині, яке визначалося в залежності від того, наскільки легко дитині розмовляти з батьками на теми, що її турбують.

Спостерігаємо відносно більшу складність довірчого спілкування з батьком та зростання складності обговорення з обома батьками хвилюючих проблем у міру переходу до старшого віку. Досить усталеною виявилася тенденція гендерної детермінації стану розвитку довірчих взаємин: дівчатам помітно важче, ніж юнакам, було обговорювати хвилюючі їх проблеми з батьком, і це простежується по усіх вікових групах, досягаючи максимуму в старшій підлітковій групі (табл. 3).

Таблиця 3

Оцінки складності спілкування з батьками на хвилюючі теми залежно від віку та статі, %

Рівень складності спілкування		11 років		13 років		15 років	
		хлопці	дівчата	хлопці	дівчата	хлопці	дівчата
З батьком	Дуже легко і легко (сума відповідей)	84,5	76	79	63	76	58
	Дуже складно і складно (сума відповідей)	15	24	21	37	24	42
З матір'ю	Дуже легко і легко (сума відповідей)	92,5	93	89	89	86	87
	Дуже складно і складно (сума відповідей)	7,5	7	11	11	14	13

Цікавим виявилось зіставлення відповідей українських підлітків щодо легкості спілкування з батьками з відповідями їх закордонних однолітків. Українські юнаки

і дівчата всіх вікових груп виявились у цьому відношенні в найбільш сприятливому становищі: частка тих, хто зазначив, що їм легко спілкуватися і з батьком, і з матір'ю, помітно перевищувала середній показник по країнах HBSC. Наведемо лише один приклад, а саме – стосовно 15-річних, тобто групи, яка вже досить помітно віддаляється від батьківського впливу (табл. 4).

Таблиця 4

Частки 15-річних юнаків та дівчат, які визнали, що їм легко спілкуватися з батьком та матір'ю, за даними 2006 р., %

	Спілкуватись з матір'ю		Спілкуватись з батьком	
	Хлопці	Дівчата	Хлопці	Дівчата
Середнє по HBSC	78	77	67	48
По Україні	86	87	76	58

Узагальнення відповідей на всі перелічені вище запитання, які розглядалися нами як емпіричні показники характеру взаємин у підліткових сім'ях, дозволило виокремити найбільш поширені з точки зору впливу на самопочуття підлітка типи.

Типи, які нами позначені як „сприятливий” та „несприятливий”, розрізняють домінування або позитивних, або негативних оцінок стану взаємин з батьками за тими параметрами, що вимірювалися. Третій тип, що виокремився, позначений нами як „неусталені” взаємини. Тут можуть поєднуватися визнання високого рівня розуміння, можливості довірчого спілкування, допомоги з боку одного з батьків із запереченням таких проявів з боку іншого; позитивні в цілому характеристики стану взаємин з батьками при негативній оцінці окремих її аспектів (частіше за все – це рівень розуміння батьками проблем і турбот дитини). Кількісний розподіл за характером взаємин наведений на рис. 1.

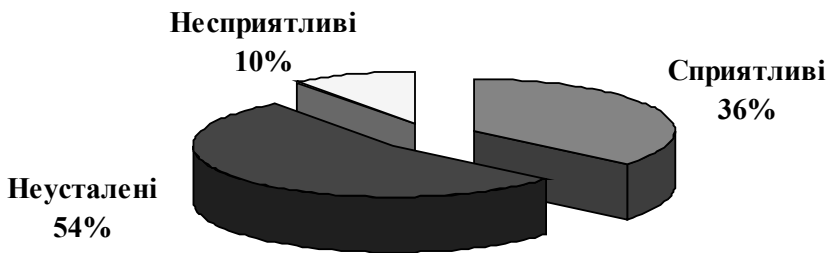

Рис. 1. Типологія сімей за характером взаємин між підлітками та їх батьками (2006 р.), %

У підлітковому віці взаємини з дорослими починають будуватись під впливом переживання нових почуттів, пов'язаних з прагненнями до самостійності, дорослості та самоствердження. Підлітки починають відмовлятися від підвищеного нормативного контролю з боку дорослих і прагнуть відстоювати свої права на самостійність, висувають власні пропозиції щодо вирішення значної частини

життєвих питань, перестають виконувати вимоги дорослих щодо змін в їхній поведінці [2, с. 169].

Залежно від батьківських уявлень і очікувань щодо власної дитини процес формування її автономності та самостійності може бути прискорений або загальмований. Значною мірою це зумовлюється стилем здійснення батьківської влади в спілкуванні з підлітком.

Французький психолог М. Кле на підставі узагальнення суджень підлітків виокремлює сім його різновидів:

- автократичний – підліток не може ні висловити свою особисту точку зору, ні бути учасником прийняття рішень, які його стосуються;
- авторитарний – підліток може бути учасником в обговоренні проблем, але батьки приймають остаточне рішення, враховуючи тільки власні думки;
- демократичний – підліток робить свій внесок в обговорення проблеми і може сам прийняти будь-яке рішення, однак він повинен повідомити про це батьків, від яких залежить остаточне рішення;
- егалітарний – ролі практично не диференційовані, батьки і діти „на рівних” є учасниками в прийнятті рішень;
- дозволяючий – підліток займає більш активну і впливову позицію у формуванні рішень;
- попускний – підліток має вибір: інформувати чи ні батьків про свої рішення;
- ігноруючий – батьки не знають про рішення, які прийняв підліток, і він не інформує їх про це [3, с. 117–118].

Тобто, йдеться про співвідношення між контролем та дозволом, між втручанням в життя молодшої людини й наданням їй повної самостійності.

Таблиця 5

Співвідношення між контролем та дозволом з боку батьків підлітка, %

Мати/батько любить, коли я сам/а приймаю рішення...	Батьки намагаються контролювати мене в усьому					
	Майже завжди		Іноді		Ніколи	
	мати	батько	мати	батько	мати	батько
Майже завжди	39	47	42	46	39	43
Іноді	53	43	52	47	53	42
Ніколи	8	10	6	7	8	15

Про те, як вирішується ця дилема в сім'ях українських підлітків, можемо судити, зіставивши відповіді стосовно таких тверджень: „моя мати/мій батько намагається контролювати мене в усьому”, „моя мати/мій батько любить, коли я сам/сама приймаю рішення”. В обох випадках використовувалася шкала: „майже завжди”, „іноді”, „ніколи”. Двовірний розподіл відповідей стосовно цих тверджень (табл. 5) дає нам змогу визначити: чи не виступають між собою у протиріччя обов'язок батьків контролювати ще не зрілу особистість і право останньої шукати власні життєві шляхи, самоутверджуватися, виходячи поступово з-під опіки дорослих.

Наведені дані дозволяють виокремити типи співвідношення між контролем та дозволом, які одночасно можуть розглядатись і як ознаки різних стилів виховання (за класифікацією, що запропонована Н. Кле). Як виявилось, прагнення майже в усьому контролювати своїх дітей може поєднуватися:

1) з одночасним постійним прагненням заохочувати їх до самостійності, що вважається ознакою демократичного стилю виховання;

2) з наданням можливості іноді приймати самостійні рішення (ситуативно-демократичний стиль);

3) з повним блокуванням прагнення молодшої людини до самостійності (авторитарний стиль виховання);

Повне самоусунення батьків від виконання контрольних функцій може поєднуватися:

4) з постійним заохоченням підлітка приймати самостійні рішення, що є ознакою „дозволяючого” стилю виховання;

5) з наданням такої можливості інколи („попускний” стиль);

6) з повною відмовою у праві підлітка на самостійність („ігноруючий” стиль).

Якщо виходити з особливостей підліткового віку, оптимальною може, вочевидь, вважатися така ситуація, коли більш-менш постійний контроль поєднується з більш-менш постійним наданням права дитині самій вирішувати, що і як їй робити. Така практика, що відповідає демократичним принципам виховання, представлена в нашому дослідженні в першому (найбільш повно) та в другому (частково) з виокремлених типів співвідношення між контролем та дозволом.

Порушення оптимального балансу між контрольними та стимулюючими розвиток особистості функціями сім'ї може йти або в бік повного придушення самостійності дитини, тобто застосування автократичного стилю виховання, або в бік надання дитині більш-менш широкої самостійності при повному самоусуненні батьків від виконання контрольних функцій. Такі співвідношення між контролем та дозволом характерні для „дозволяючого”, „попускного” та „ігноруючого” стилів виховання, але кожний із них має суттєві відмінки. І якщо орієнтація на „дозволяючий” та „попускний” стиль виконання батьківської функції в окремих випадках може бути цілком виправданою (наприклад, коли батьки повністю впевнені в тому, що дитина ніколи не робить і не може зробити нічого такого, що не відповідало б їхнім вимогам), то „ігноруючий” стиль виховання є свідченням того, що батькам немає ніякого діла до дитини та її проблем.

Більш узагальнене уявлення щодо тих стилів виховання, які практикують матері та батьки українських підлітків, надає одержаний розподіл відповідей стосовно частки тих матерів та батьків наших респондентів, які майже завжди або ніколи не намагаються в усьому контролювати своїх дітей, поєднуючи це з різною мірою заохочення їх до проявів самостійності (табл. 6).

Таблиця 6

Розподіл за стилем виховання, що використовуються батьками українських підлітків, %

Стилі виховання	Мати	Батько
Авторитаричний	7	7
Демократичний	33	33
Ситуативно-демократичний	45	31
Дозволяючий	6	12
Ігноруючий	8	5
Попускний	1	12

Порівняльний аналіз засвідчує суттєві відмінності у виховних практиках матерів та батьків підлітків. Батьки помітно поступаються матерям у прагненні до повсякденного контролю за всіма аспектами життя дитини, а в багатьох випадках навіть відсторонюються від виконання цієї функції: 28% батьків молодшої, 40% – середньої та 15% – старших підліткових груп ніколи не намагаються їх контролювати. Серед матерів відповідний розподіл становить: 8 та 10%. Щодо надання дитині можливості самостійно приймати рішення, то тут відмінності між позицією матері та батька не настільки суттєві, але тенденція більшої орієнтації матерів на контроль, ніж на дозвіл, все ж таки простежується.

Зазначимо, що перелічені стилі виховання (мабуть, за винятком „ігноруючого”) не варто оцінювати з позицій “добрий – поганий”. Головним критерієм їх кваліфікації є доцільність застосування того чи іншого з них з урахуванням конкретної ситуації, що склалась у кожній конкретній сім’ї. І навіть авторитаричний стиль виховання може бути оптимальним, коли йдеться про підлітка, схильного до девіантних форм поведінки. Тим більш це стосується до „дозволяючого” та „попускнуго” стилів. Їх застосування може бути цілком виправданим, якщо поведінка підлітка є соціально відповідальною, не викликає побоювань з боку батьків, нарікань з боку школи та більш широкого соціального оточення.

Вважається, що захисні чинники сім’ї найбільшою мірою проявляються в тому разі, коли між членами сім’ї існують добрі, відверті стосунки; у вихованні дітей спостерігається прояв душевного тепла, який виключає постійні ультимативні претензії; батьки вірять у життєві успіхи дітей, проявляють високі батьківські очікування; діти, з одного боку, включені до прийняття сімейних рішень, з іншого, – мають свої власні завдання стосовно інших членів сім’ї; стосунки між батьками базуються на емоційній взаємній підтримці; ставлення батьків до дітей базується на реальній зацікавленості, увазі до їхніх проблем і не обмежуються тільки розмовами. Батьки беруть безпосередню участь у різних аспектах життєдіяльності підлітків [4, с. 104].

Отже, підлітки хочуть, щоб батьки цікавилися ними, допомагали їм, приймали їх такими, якими вони є, та більше довіряли їм; щоб батьки ставилися до них як

до самостійних дорослих людей і не заважали їм стверджуватись як особистість та індивідуальність.

1. Хэвен П. Современные подростки: социально-психологический поход / Питер Хэвен // Молодежные культуры и субкультуры. / сост. Е. Омельченко. – М. : Ин-т социологии РАН, 2000. – С. 142–146.
2. Вікова та педагогічна психологія : навч. посіб. / О.В. Скрипченко, С.В. Долинська, З.В. Огороднійчук та ін. – 2-е вид. – К. : Каравела, 2007. – 400 с.
3. Кле М. Психология подростка: психосексуальное развитие : пер. с фр. / Мишель Кле. – М. : Педагогика, 1991. – 176 с.
4. Тітлей М. Новий підхід до теорії молодіжної субкультури / Марк Тітлей // „І”. Незалежний культурологічний часопис. – 2002. – № 24. – С. 109–127.

Отримано: 05.10.10.

Бондар Т.В.

СТИЛЬ ВЗАИМООТНОШЕНИЙ МЕЖДУ ПОДРОСТКАМИ И РОДИТЕЛЯМИ

В статье по результатам исследования, проведенного в Украине в рамках Международного исследования ВООЗ “Health Behaviour in School-Aged Children” (“HBSC”), анализируется влияние семейного окружения на современного подростка, взаимопонимание с родителями.

Ключевые слова: подросток, стиль жизни подростков, молодежные субкультуры, семейные практики воспитания.

T.V. Bondar

STYLE OF RELATIONS BETWEEN ADOLESCENTS AND PARENTS

The influence of the family circle on the modern adolescent, mutual understanding with parents is analysed in the article on the results of the research conducted in Ukraine within the framework of the International WHO study “Health Behaviour in School-Aged Children” (“HBSC”),

Keywords: adolescent, teen lifestyles, youth subculture, family practice of up-bringing.